

נועם זדוף

גרשם שלום

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

Noam Zadoff
Gershom Scholem

עריכה לשונית: יחזקאל חובב
עיצוב: אפרת שריה
הפקה: נעה גרינולד־עסיס

ספר זה יצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט

הציטוט בעמ' 80 מתוך השיר: 'פגישה עם ציון והעולם (שקיעה)',
מילים: גרשם שלום, תרגום לעברית: שמעון זנדבנק.
© כל הזכויות שמורות למחברים ולאקו"ם

מסת"ב 9-381-227-965-978 ISBN

מספר קטלוגי 185-1113 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים, תשפ"ב

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2022

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן,
אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: אירית נחום

הדפסה: אלקו פרינט

ירושלים

תוכן העניינים

9	מפגש בירושלים, או: איש פנים רבים	הקדמה
חלק ראשון: בלבול ובהירות (1897–1923)		
15	הבן	פרק ראשון
	א. ילדות 15	
	ב. תחילת הדרך הציונית 20	
	ג. מלחמת העולם הראשונה: משבר ציוני ראשון 23	
38	הנווד	פרק שני
	א. מיינה לברן 38	
	ב. ברן 43	
	ג. מינכן, ברלין ופרנקפורט 46	
חלק שני: שיתוק ויצירה (1923–1948)		
57	שנים ראשונות בארץ ישראל	פרק שלישי
	א. התאקלמות 57	
	ב. האוניברסיטה העברית בירושלים וחקר ראשית הקבלה 63	
	ג. 'ברית שלום': משבר ציוני שני 72	
84	בן היישוב ואזרח מדינת ישראל	פרק רביעי
	א. בין ארץ ישראל לגרמניה 84	
	ב. פריצת דרך בחקר הקבלה 93	
	1. תחילת חקר השבתאות 93	
	2. ההרצאות בניו יורק ו'זרמים ראשיים' 101	
	ג. שנות השואה: משבר ציוני שלישי 111	
	ד. הנסיעה בעקבות אוצרות הגולה 117	

חלק שלישי: דמות אב ואיש פולמוס (1948–1982)

127	המורה, הפנומנולוג וההיסטוריון	פרק חמישי
	א. המורה 127	
	ב. הפנומנולוג: מפגשי 'אראנוס' 135	
144	ג. ההיסטוריון: שבת צבי והתנועה השבתאית	
144	1. 'שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו'	
	2. ביקורתו של ברוך קורצווייל 150	
	3. ביקורתו של צבי ורבלובסקי 154	
158	איש הפולמוס	פרק שישי
	א. פולמוס חנה ארנדט 158	
	ב. חקר החסידות: שני פולמוסים 164	
	1. מרטיין בובר 164	
	2. משיחיות בחסידות ודור התלמידים 169	
	ג. רוחו של ולטר בנימין 174	
181	האינטלקטואל	פרק שביעי
	א. מלחמת תרבות 181	
	1. מיהו יהודי? 181	
184	2. תלמידי שלום, האורתודוקסיה והימין הפוליטי	
	ב. בין שבתאות להשכלה 190	
	ג. פיזיונומיה של אינטלקטואל יהודי 194	
	1. בארצות הברית 194	
	2. בגרמניה 197	
203	המלאך והמוקיון	סוף דבר
208	רשימת מחקרים ומקורות	

בחירתנו את רכיבי תמונת העבר שלנו נעשית לפי אינטואיציה, לפי האפשרויות,
לפי כוח ההכרה, לפי האינטרסים. בחירתנו נעשית מתוך איזו תערובת של
זכרונות ותקוות. אלה בצירופם קובעים את ההיסטוריה בצורה שאיננה ניתנת
להגדרה ולניתוח ולתיאור שלם.
(גרשם שלום, שיחה עם מדריכי תנועות נוער ומורים, 1946)

מפגש בירושלים, או : איש פנים רבים

בבוקר חורף ירושלמי נכנס אדם למספרה במרכז העיר המנדטורית. האיש אינו בן העיר ולא תושבה אלא נוסע, אורח נטה ללון, שזה לו הביקור הראשון בארץ ישראל. עם זאת לא היה זה אורח אלמוני, אלא מנהיג ציוני נלהב העוסק ימים כלילות בחיפוש אחר פתרונות לסבלם של יהודי אירופה, אינטלקטואל כריזמטי בעל מבט חודר ועין בוחנת. האורח גם היה ממבקרי הספרות החשובים בזמנו, פובליציסט, ביוגרף ומתרגם – יליד מזרח אירופה שעקר לפניו יורק והפך דמות מרכזית ונערצת בעולם התרבות היהודי-הציוני. במהלך מסעותיו הוא נהג להעלות על הכתב את רשמיו ולתעד את פגישותיו הרבות באדיקות דתית כמעט, כאחוז דיבוק, כמי שמודע היה למרכזיות תפקידו בחברה המתהווה ולנטל ההיסטורי המונח על כתפיו.

אך בבוקר 6 בדצמבר 1925 נזקק ראובן בריינין לתספורת או לסידור זקנו, ולכן נכנס למספרה, מלווה בידידו חוקר המשפט העברי יהודה ליב אשר גולאק. על כיסא נוסף במספרה כבר ישב אדם צעיר בן 28 שעלה שנתיים לפני כן מגרמניה והיה, כפי שהתברר לבריינין כעבור זמן קצר, 'מורה חכמת הנסתר בהאוניברסיטה הירושלמית' שנוסדה זה מקרוב. עד מהרה נרקמה שיחה ערה בין שלושת הלקוחות על נושא הקבלה והאלכימיה, ולאחר שגם הספר עצמו השתתף בשיחה, תוך כדי גזיזת שיער, נוצר אצל בריינין הרושם ש'המספרה היתה בן רגע למועדון (קלוב) ספרותי'. לאחר מכן ליווה בריינין את האיש הצעיר – גרשם שלום – לדירתו ברחוב החבשים, הרחוב שבו שכנה הספרייה הלאומית ובו חי ועבד אליעזר בן יהודה עד למותו שלוש שנים קודם לכן. בריינין התרשם מאוד ממעונו של שלום ומן האווירה ששרתה בו: 'הוא גר בבית ערבי, חדר עבודתו וגם שנתו בנוי בטעם הערבים, כפות וצלעות, כמו מסגד, והחדר מלא ספרים. 1,500 כרכים וכולם ספרי קבלה בעברית, גרמנית, צרפתית, אנגלית, ערבית, יונית ולטינית. המשרתת שלו בחורה, או אשה, תימנית, ננסית, בובה קטנה, והיא מדברת בחמש לשונות'. וכך קלחה השיחה בין איש הרוח המפורסם, שהיה בשנות השישים לחייו,

ובין החוקר הצעיר ממנו בהרבה. ניתן להניח כי עבור שלום היה זה מעמד חשוב, והזדמנות להתוודע לאחד מן המובילים של עולם התרבות היהודית בת הזמן, אדם בשיעור קומתו של ביאליק, ולנסות להרשימו. בריינין התעניין עד מאוד בנושא מחקרו של שלום, וכביוגרף עניינו אותו לא פחות תולדות חייו עד כה והסיבות שהביאו אותו לעיסוק בתחום הקבלה דווקא.

הסתירה שבין היות שלום בן למשפחה יהודית ברלינאית חילונית ובין תחום העיסוק שבחר לו, הטעון כל כך מבחינה דתית, גרמה לבריינין להעלות בפניו את אחת השאלות המרכזיות המעסיקות את חוקרי חייו ועבודתו של גרשם שלום עד היום: 'האם יש לו יחסים פנימיים להקבלה, והוא מבקש בה תשובות על שאלות פנימיות המטרידות אותו, האם יש לו בכלל נטיה למסתורין. או הוא מתעניין בקבלה רק בתור חוקר קר, שיש לו סקרנות מדעית לתהות על קנקנה, על השתלשלותה ומקומה בין יתר תורות הנסתר?'. על שאלה זו ענה שלום באריכות, בציינו שמתוך עניין אינטלקטואלי בלימודי הפילוסופיה הכללית הוא הגיע אל תחום הקבלה, שטופל עד כה במחקר באופן שטחי בלבד. ואולם, גם לאפשרות השנייה שהעלה בריינין היה משקל בהחלטתו לפנות לתחום זה:

מאד יוכל היות שהרגשתי בקרבי אי ספוק בהפילוסופיה הכללית, יש להניח שדבר־מה נקר במוחי וגם מתחת סף הכרתי, נקרה התקוה למצוא בהקבלה שלנו מעינות חתומים, מקור חיים, שיש בהם להניח את הדעת ולפתור שאלות הנצח שעדיין לא נפתרה. היתה גם סקרנות מצדי לחדור אל ארץ נעלמה (טערא אינקוגניטא) זו ולגלות שם אוצרות רוחניים בלתי ידועים.

החיפוש המטפיסי, לצד המחשבה שלא ייתכן שמאמצים אינטלקטואליים כה רבים הושקעו במהלך מאות שנים בתחום שהוא 'רעיון רוח, הבל ושטות', הובילו את שלום – כך סיפר לבריינין – לחיפוש אחר אוצרות הקבלה. החיפוש הוביל אותו אל כתבי יד גנוזים ונסתרים בספריות שונות, ואל ההכרה שיש למפות את הקיים כדי לאפשר מחקר רציני ראשוני בנושא. לשם כך, הוא סיפר ברומזו אל ספרו הביבליוגרפי *Bibliographia Kabbalistica*, שעליו עבד באותה התקופה ושראה אור בלייפציג ב־1927, 'אמרתי לעשות קודם לכל רשימה ביבליוגרפית להקבלה, ובזה אני עוסק כעת. אינני ממהר לחרוץ משפט על הקבלה, בטרם שהכרתי את ספרותה במלואה'.

בריינין התרשם מאוד מכל מה שראה ושמע, מדמותו של שלום ומחזותו. ואולם יותר מכול הילכה עליו קסם הסתירה הפנימית שזיהה בו בחדות הבחנתו:

הדירה הערבית, החדר של הדירה המזרחית, כל השטימונג (=האווירה) של החדר, השפחה התימנית הננסית והספריה הקבלית והצעיר הד"ר שלום בעצמו, צעיר רזה, בעל עיניים לוחטות, בעל פנים רוחניים מאד, כל זה עשה עלי רושם עז, בידעי כי הד"ר שלום, המקובל הזה הוא יהודי גרמני, בן משפחה אסימילטורית ואינטלקטואלית וכי קיבל השכלה ותרבות אירופיים וגודל בסביבה אינטלקטואלית ריבולוציונרית והוא אדם מודרני בכל ובכליזאת הוא אומר תמיד: ברוך השם, אם ירצה השם ויחד עם זה הוא חוקר מדעי, חוקר ומקובל.

כצופה המתעד את רשמי מסעו, לא ניסה בריינין לפתור את המתח שזיהה אצל שלום בין הווייתו למחקרו, אלא הבליטו והדגישו כי סבר שהוא המאפיין המרכזי של דמותו רבת הרושם. ואכן, כל ניסיון לנתח ולהבין את שלום נתקל מהר מאוד בפרדוקס הזה, המקשה על כל אמירה חד משמעית ועל כל אפיון חד ונחרץ. פרדוקס זה נראה לעיתים פן טבעי באישיותו ולעיתים כפרגוד צבעוני שהציב במתכוון כדי להסתיר, כדמות ציבורית, את מניעיו הפנימיים מפני סובביו.

כעבור שני עשורים כתב תלמידו יוסף וייס מאמר ברכה ליום הולדתו החמישים, והדגיש בו את המתח המאפיין את דמותו של שלום עבור אלה הבאים להבין את היחסים בין עבודתו המדעית ובין אישיותו, ואת הסתירה המתקיימת באותו הזמן בין הפנים השונים שלו:

מחקריו של שלום עלולים להופיע לפניך כמערכת סבוכה של קאמופלאז' (=הסוואה) בה מבקש הוא להסתיר ולגלות כאחת את האינטרסים האמיתיים והחיוניים ביותר לקיומו הרוחני. שכן אותם אין הוא מוכן להציג לראווה בראש חוצות, על כן נכרכים מאמציו המדעיים בכרכים עבים של טכסטס וחקירות, ובאים כאילו למעט את דמותו של המיטאפיסיקן עד כדי שיעור קומתו של איש המדע. אך החוטים המיטאפיסיים בהם תפורים מחקריו לארכם ולרחבם, קיימים הם לא רק בסמוי, אלא גם בגלוי בצורת משפט וחצי משפט, או בצורת תואר-שם בלתי רגיל, וכל זר לא יבין להם. כאילו בלי משים שוזר הוא את האינטרסים האמיתיים שלו ברקמת עבודותיו המדעיות, וגונו עצמו בתוך פינות נידחות ושברי משפטים של ניתוח מדעי. האיזוטריקה של המיטאפיסיקן: התלבשותו באיש המדע המדויק. והמדע הוא האינקוגניטו (=ההסתר) של שלום... 'גילוי הוא כיסויו' – כך אפשר להביע בשינוי לשון המיסטיקנים את תכונתו היסודית הזאת. נוסח זה של איזוטריקה מאפשר לו לשלום להיות בתוך עבודתו בחינת נמצא ונעדר כאחת, בחינת רואה ואינו נראה במלוא אישיותו הרוחנית.

אכן, גרשם שלום היה אדם בעל פנים רבים וסותרים: הוא היה ציוני, אך גם מתח ביקורת חריפה על דרכה של הציונות; הוא היה איש אקדמיה ישראלי אך לאורך חייו השקיע נתח גדל והולך ממרצו האקדמי בארצות הברית ובגרמניה; הוא היה מרדן, מהפכן ואנרכיסט אך ייצג גם ממסד אקדמי נוקשה ולעיתים דורסני; הוא היה אדם בודד ובו בזמן מוקף בחברים ובעמיתים; מחקרו היה היסטורי ומדעי אך מניעיו היו גם דתיים ומטפיסיים.

דיוקן זה של תולדות חייו ושל מפעלו המדעיהספרותי מבקש להבין את דמותו מתוך הסתירות שבקיומו. כפי שבריינין הבחין במפגשו הקצר עם שלום, שהיה אז חוקר צעיר בראשית דרכו, בסתירות אלה טמון כוח המשיכה של אישיותו, השוֹבָה בקסמה קוראים וחוקרים כה רבים עד היום. מטרת ביוגרפיה זו אינה ליישב את אותן הסתירות אלא להדגישן ולחדדן, תוך סיפור תולדות חייו של מי שנחשב כיום לאחד מאנשי הרוח הבולטים בעולם היהודי במאה העשרים.

שתי הערות טכניות: האחת, שההדגשות בציטוטים הן במקור; האחרת, שהתרגום מתוך יומניו הגרמניים של שלום הוא שלי, אם כי ציטוטים רבים לקוחים ממהדורות עבריות. בשל אופיו של הספר לא ציינתי מקור לכל ציטוט, והספרים המרכזיים רשומים בסופו, ברשימת המחקרים והמקורות.

תודתי נתונה לכל אלה שסייעו בידי בתהליך כתיבת הספר והכנתו לדפוס. ברצוני להודות למיכאל ברנר, לצבי לשם וליונתן מאיר; למשה צימרמן שקרא את כתב היד והעיר את הערותיו הטובות; ולמשתתפי קבוצת המחקר הביוגרפית על גרשם שלום, שהדיונים המעמיקים על היבטים שונים בתולדותיו ועל האתגרים שבציור חייו העשירו ספר זה, ביניהם: סטיבן אשהיים, דוד ביאל, אריק גייקובסון, שאול מגיד ואנדראס קילכר. תודה לארכיון גרשם שלום בספרייה הלאומית וכן לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי שבו נמצאים יומניו של בריינין (P8/40) שמהם ציטטתי לעיל. תודה לעובדי מרכז זלמן שזר, למנכ"לית מיכל שגיא, למעין אבינרי-רבהון, לחיה פז כהן, לעורך הלשון יחזקאל חובב ולמפיקה נועה גרינולד-עסיס; ולעמוס ולאמיליה על סבלנותם מלאת החן שהעניקה לי את הזמן לכתוב ספר זה, אך גם הציבה לו גבולות ברורים. תודה מיוחדת לזוגתי, חברתי ועמיתתי הקרובה לי ביותר, מרים זדוף, הביוגרפית של ורנר שולם. לולא חלקה עימי את ידיעותיה המעמיקות, וללא תובנותיה והעבודה המשותפת וארוכת השנים על צדדים שונים בחייהם של האחים ורנר שולם וגרשם שלום, כתיבתו של ספר זה לא הייתה אפשרית. הספר מוקדש להורֵי, דיאנה ואפרים זדוף.